

Cahiliyenin Döngüsellığı: Kabile, Kadın ve Köle
The Cycle of Jāhiliyya: Tribe, Women, and Slavery

Halil Ortakçı

Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit University Faculty of Theology, Department of Islamic
History
Zonguldak / Turkey
halilortakci@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-1459-843X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 28 Şubat 2024 / **Date Received:** 28 February 2024
Kabul Tarihi: 8 Mayıs 2024 / **Date Accepted:** 8 May 2024
Yayın Tarihi: 15 Aralık 2024 / **Date Published:** 15 December 2024
Yayın Sezonu: Aralık 2024 / **Pub Date Season:** December 2024

Atıf: Ortakçı, Halil. "Cahiliyenin Döngüsellığı: Kabile, Kadın ve Köle". *Akademik Siyer Dergisi*
Cahiliye Özel Sayısı (2024), 92-108.

Citation: Ortakçı, Halil. "The Cycle of Jāhiliyya: Tribe, Women, and Slavery". *Journal of Academic*
Sirah Jāhiliyya Special Issue (2024), 92-108.
<https://doi.org/10.47169/samer.1444653>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Yayıncı: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Published by: KSU Sirah Researches Application and Research Center

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların Kaynakça'da belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that during the preparation process of this study, scientific and ethical principles were followed and all the studies benefited from are stated in the bibliography.

Bu makale Creative Commons Atıntı-Gayriticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-Nc 4.0).

Öz

Cahiliye toplumunu muhatap alan Kur'an, yirmi üç yılda nâzil olmuştur. Söz konusu zaman diliminde Hz. Peygamber (s), insanlara tebliğde bulunmuş ve sahabe neslinin yetişmesini sağlamıştır. İnanç, örf, âdet ve ahlak yönünden halkın dönüşümü sürece yayılmıştır. Resûlullah, cahiliyeyi tekrarı mümkün bir olgu kabul etmiş; ashâbını dikkatli olmaları hususunda uyarmıştır. Bahsi geçen geriye gidişler Arap sosyal nizamının temelini teşkil eden kabile, kadın ve köle üzerinden okunabilir. Nitekim Hz. Muhammed'in (s) vefatından sonra katı kabilecilik anlayışından kaynaklı ridde hadiseleri vuku bulmuştur. Aynı şekilde tarih boyunca kavmiyetçilik, özelde İslâm ümmetinin genelde ise insanlığın problemi olmuştur. İslâm, anneliğe kutsiyet atfetmek suretiyle bir cahiliye gerçeği olan kadınlığa yönelik olumsuz algıyı da ortadan kaldırmıştır. Ancak süreç içerisinde kadına bakışta eskiye dönüşler meydana gelmiştir. Hz. Peygamber zamanında köleci toplumdaki köleli topluma geçiş yaşanmış; onların azat edilmek suretiyle zamanla en azından istisnai bir sosyal statü olması hedeflenmiştir. Fakat zikri geçen konuda da eskiyi hatırlatan bazı olumsuz hadiseler meydana gelmiştir. Bu makalede İslâm öncesi Arap toplumunda kabile, kadın ve köleliğin Hz. Peygamber (s) zamanında geçirdiği değişim merkeze alınarak modern döneme kadar adı geçen üç ögedeki geriye gidişler panoramik biçimde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Cahiliye, Döngüsellik, Kabile, Kadın, Köle.

Abstract

The Qur'an, which was revealed over a span of twenty-three years, addressed the Jāhiliyyah society. Throughout this period, the Prophet Muhammad (s) engaged extensively with the populace, nurturing the generation of the Companions. There was a gradual infusion of new beliefs, customs, traditions, and moral values into the society. The Messenger of Allah identified Jāhiliyya as a recurrent phenomenon and issued warnings to his companions about its potential resurgence. This regression is discernible within the foundational social structures of tribes, women, and slaves that were central to the Arab social order. Notably, following the demise of the Prophet Muhammad (s), the entrenched tribalism led to wars of ridda. Historically, this tribalism has presented a significant challenge not only to the Islamic Ummah but also to humanity at large. Islam notably transformed the adverse perceptions of women, which were prevalent in the era of Jāhiliyyah, by elevating the status of motherhood. Despite these advancements, the societal perception of women gradually reverted over time. During the Prophet's era, there was a shift from owning slaves to recognizing slaves as a distinct social class, aimed at gradually improving their status through emancipation. Nevertheless, this transition was marred by setbacks that echoed past injustices. This article offers a comprehensive analysis of the transformations and regressions that affected tribes, women, and slaves from pre-Islamic Arab society to the modern period, with an emphasis on the epoch of the Prophet Muhammad.

Keywords: Sirah, Jāhiliyya, Tribalism, Tribe, Women, Slavery.

GİRİŞ

İbn Haldun, geçmişteki hadiseleri süreç olarak döngüsel biçimde tekerrürden ibaret görür. Onun tarih felsefesinde nedensellik reddedilmeden varlıkların tamamı, inişli çıkışlı olarak basit ve karmaşık biçimde şekil değiştirerek devirsel hareket eder. Buna mukabil ilerlemeci tarih anlayışı çerçevesinde Ortaçağ döneminde Batı’da çizgisel yaklaşım genel kabul görmüştür.¹

Döngüsel tarih anlayışına göre geçmiş, bugün ve gelecek benzer reflekslere sahiptir. Dolayısıyla bugünü ve yarını biçimlendirmenin yegâne yolu dünü bilmekten geçer.² Söz konusu yaklaşım genelleme içermesi cihetiyle eleştiriye açıktır. İstisnalar her zaman olabilir. Fakat gerek Kur’an kıssalarında zaman ve mekân öğelerine çok yer verilmemesi gerekse eski milletlerin düştüğü hataların üzerinde durulması geçmişin aktör, zaman ve coğrafya değişse de şekil değiştirerek devamının mümkün olabileceğine işaret etmektedir. Bu makalede tarihin tekerrürünü merkeze alan döngüsel tarih anlayışı çerçevesinde kabile, kadın ve kölelerin durumu üzerinden tüme varım yöntemiyle cahiliye dönemi konu edinilmiştir. Hz. Peygamber (s) zamanında cahiliyeden İslâm’a toplumsal dönüşümün sonraki dönemlerdeki geriye gidişleri örneklem olarak alınan kabile, kadın ve köle imgeleri üzerinden incelenmiştir. İmam Mâlik’in “Bu ümmetin evveli ne ile ıslah olduysa âhiri de onunla ıslah olacaktır.”³ sözü çerçevesinde cahiliye kavramı döngüsel perspektifte incelenmiştir. Literatürdeki diğer çalışmalardan⁴ farklı olarak araştırmamızda zikri geçen üç husus üzerinden tarihsel yaklaşım ile konu ele alınmıştır.

1. CAHİLİYENİN DÖNGÜSELLİĞİ

Cahiliyenin tanımına yönelik farklı yaklaşımlar vardır. Bunlardan ilki kelimenin zıt anlamı üzerinden yapılan okumadır. Zikri geçen düşünceye göre ceahlet kelimesinin sözlükteki karşıt

¹ Fatih Özdemir - Serpil Durğun, “İbn Haldun’un Tarihçilik Yöntemi”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43 (2023), 411, 428, 429.

² Mahfuz Söylemez, “İslam Tarih Usulü”, *İslam Tarih Usulü ve Kaynakları*, ed. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 1/20.

³ Ebü’l-Kâsım ‘Abdurrahman b. ‘Abdullâh b. Muḥammed el-Gâfiḳî el-Cevherî el-Mâlikî Ebü’l-Kâsım el-Cevherî, *Müsnedü’l-Muvaḳḳa*, thk. Luḳfî b. Muḥammed es-Şaḡîr - Ṭâhâ b. ‘Alî Bû Sureyḥ (Beirut: y.y., 1997), 584.

⁴ Mevdûdî, İslâm ile câhiliye arasında mutlak bir çatışma olduğundan söz etmiş; kavramı mutlak, şirk ve ruhbanlık câhiliyesi olarak üç ana başlıkta incelemiştir. Bu bağlamda söz konusu kavramın zıddı olarak tevhidî öne sürmüştür. Câhiliyenin ortaya koyduğu medeniyet tasavvurunun Müslümanlara büyük zarar verdiğinden söz etmiştir. Modern dönemi merkeze alan bir okuma yapmıştır. Bu yönüyle de yazdıkları çalışmamızdan ayrılmaktadır. Ebu’l-Ala Mevdudî, *Cahiliye Bilinci* (İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2017); Muhammed Kutub’un *20. Asrın Câhiliyeti* isimli kitabı Mevdûdî’de olduğu gibi modern dönemi merkeze alması cihetiyle çalışmamızdan farklıdır. Muhammed Kutub, *20. Asrın Cahiliyeti*, çev. Ali Yakub Cenkçiler - Osman Öztürk (İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1967); Levent Çavuş’un “Kavramsal ve Tarihsel Açından “Cahiliye”” isimli makalesi kapsam, içerik ve yaklaşım olarak araştırmamızdan farklıdır. Söz konusu makalede konu daha çok kavramsal çerçevede detaylıca ele alınmıştır. Özellikle modern dönemde Müslümanların düşünce dünyasında câhiliye kavramının yerine vurgu yapılmıştır. Levent Çavuş, “Kavramsal ve Tarihsel Açından ‘Cahiliye’”, *MİLEL VE NİHAL İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 13/1 (12 Ağustos 2016), 44 Buna ek olarak konumuzla ilintili diğer çalışmalar şunlardır; Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993); Vejdi Bilgin, “Câhiliye’den İslâm’a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 123-142; Ramazan Altıntaş, “Seyyid Kutub’un Câhiliye Anlayışı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 9/3 (31 Aralık 2009), 75-84; Burhanettin Tatar, “Cahiliye Kavramı Üzerine Felsefi Notlar”, *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 29-42; Feyza Betül Köse (ed.), *II. Genç Akademisyenler Sempozyumu: Cahiliye Dönemi* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020).

manaları ilim⁵ ve 'hilm'dir. Dolayısıyla cahiliye denildiğinde bilgisiz ve acımasız bir toplum düzeninden bahsedilir.⁶ Kavrama yönelik ikinci yaklaşım; Arapların şirk ve dalâlet içerikli inanç ve uygulamalarının yoğunlaştığı İslâm'ın doğduğu asra işaret eder. Bu zaman dilimine *yakın cahiliye* adı da verilir.⁷ Üçüncü olarak cahiliye, ahlakî ilkerlerle birlikte ilahî emirlerin tatbik edilmediği tüm zaman dilimlerini kapsayan alegorik bir sözcüktür.⁸ Geçmişte kalan ve tekrar geri gelmeyecek tarihi devir değildir. Bilgisizliğı ve maddî bakımdan geri olmayı ifade edemeyecek biçimde Allah'a inanmanın ve hükümlerini hayata geçirmenin zıddıdır.⁹ Söz konusu yaklaşımların tümü içerisinde doğruyu barındıran anlam örgüsüne sahiptir. Dolayısıyla mezkûr üç fikir bir araya getirildiğinde cahiliye, İslâm'ın doğduğu coğrafya ve zaman dilimiyle sembolize edilen Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edilmeyen, inanç anlamındaki bilgisizlik, acımasızlık ve ahlaksızlığın hâkim olduğu döngüsel düzendir.

Kur'an-ı Kerîm'deki pek çok âyette tevhid dışı inançlar tenkit edilmiştir.¹⁰ Bu kapsamda cahiliye Araplarının şirk içerikli itikatları da reddedilmiştir. Kur'an'a göre Allah'a ortak koşmak büyük zulüm/haksızlıktır.¹¹ Önceki toplumlar benzer yanlışlara düşmüşler ve ilahî cezaya düşer olmuşlardır. Bu anlamıyla cahiliye, inanç bakımından geçmiş kavimlerde de görülen bir olgudur. Dolayısıyla Arabistan'da yaşanan Arap cahiliyesidir. Terim ile kastedilen maddî geri kalmışlık değildir. Çünkü Arapların ticaret ve şiir ile öne çıktıkları bilinir.¹²

Kur'an'da Âd ve Semûd gibi kavimlerin peygamberlerine uymayarak helak oldukları anlatılır.¹³ Lût kavmi ise ahlakî nedenlerden ötürü helak edilmiştir.¹⁴ Benzer itikadî ve ahlakî sapmalar her dönem gerçekleşme potansiyeline sahiptir. Hz. Peygamber (s) de cahiliyenin bu vasfına işaret ederek toplumun aynı süreci yeniden yaşamasının önüne geçmeye çalışmıştır.

Gelenek haline getirilen kötü uygulamaların, toplumdan tamamen silinmesi kolay değildir. Bu bağlamda cahiliye, bir zaman diliminin ötesinde her dönem açık veya gizli biçimde mevcudiyetini sürdüren tecrübedir.¹⁵ Kur'an ve Hadislerde zikredilen söz konusu kavram bir zihin yapısına işaret etmektedir. Âl-i İmrân Sûresi 154. âyette geçen *zannü'l-câhiliye/cahiliye zannı* kavramı ile münafıkların kastedilmesi¹⁶ bunun örneğidir. Zira münafıklık, Medine döneminde ortaya çıkan bir

⁵ Ebû'l-Faql Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyyî 'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1993), 129, 130.

⁶ Izutsu Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 192; Fayda, "Câhiliye", 7/17, 18.

⁷ Adnan Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler* (İstanbul: Kuramer, 2020), 22.

⁸ Seyyid Kutub, *Me'âlimü fi't-tarîk* (Beyrut: Dâru's-Şürûk, 1979), 8.

⁹ Kutub, 20. *Asrın Cahiliyeti*, 7.

¹⁰ Nisâ 4/48, Mâide 5/73, Tevbe 9/30.

¹¹ Lokman 31/13.

¹² Kotan, Arap câhiliyesini akılcı bir düşünce sistemi olarak tanımlamaktadır. Şevket Kotan, "Kelam: İslâmî Teolojinin İnşası", *Tezkire* 31-32 (2003), 81.

¹³ A'râf 7/65-79.

¹⁴ Hûd 11/78-83.

¹⁵ bk. Mevdûdî, *el-İslâm ve'l-câhiliyye*.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin eṭ-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 2001), 6/162.

durumdur. Kur'an nifakı da cahiliyenin parçası kabul etmiştir. Aynı şekilde Mâide Sûresi'nde 44'ten 50. âyete kadar Yahudilere verilen şeriatın söz edilirken 50. âyette İslâm öncesi putperest hukuk sisteminden cahiliye hükmü olarak bahsedilmektedir. Ahzâb Sûresi'nin 33. âyetinde cahiliye döneminde kadınların bilerek güzelliklerini erkeklere gösterme gayreti içerisine girdikleri vurgulanarak peygamber eşlerine bu hususa dikkat etmeleri emredilmektedir. Fetih Sûresi 26. âyette ise Hudeybiye'de müşriklerle yapılan müzakereler sırasında Müslümanların İslâm'ın terbiyesi ile mutedil bir çizgiye sahipken Mekke müşriklerinin ise cahiliyenin büyüklenme duygusuyla hareket ettiği zikredilmektedir. Dolayısıyla bahsi geçen âyetlerden cahiliyenin hayatın belirli zaman ve sahasında tekrar edebilecek İslâm öncesi inanç ve ahlakî yozlaşmayı hatırlatacak olumsuzluklar olduğu anlaşılmaktadır. Döngüsellik çerçevesinde tarihi tekerrürden ibaret gören İbn Haldun'un tarih tasavvuru¹⁷ bu savı desteklemektedir. Nitekim Taberî, İsrâiloğullarının tarihindeki olumsuzlukları cahiliyenin parçası olarak zikretmektedir.¹⁸ Zemahşerî ise kavrama eski zamanlar manasını vermiştir.¹⁹ Cemaatten ayrılan kişinin vefatını cahiliye ölümü olarak zikreden bir hadisin²⁰ bulunması, kavrama biçilen niteliğe işaret eder. İbn Manzûr'un da sözcüğü belirli zaman diliminden ziyade Arapların kötü yaşantı tarzlarıyla özdeşleştiği görülmektedir. Dolayısıyla cahiliye; "dinî, ahlakî, sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel alandaki yozlaşmayı" ifade eden bir kavram olarak tarif edilebilir.²¹

Döngüsel tarih anlayışı çerçevesinde dünü anlamak için bugüne; bugünü anlamak için düne bakmak gerekir. Dolayısıyla tarih, anakronizmden uzak kalmak suretiyle dün ile bugünü aynı potada eriterek incelemeyi gerekli kılar. İslâm'ın doğduğu asır da böyledir. Mevdûdî ve Seyyid Kutub gibi bazı âlimler kavramı modern dönemde yaşanan ve İslâm'ın Mekke dönemindeki olumsuzlukları hatırlatan bozuk dinî, siyasî ve sosyal düzeni ifade etmek için kullanmışlardır.²² Benzer yaklaşımlar ülkemizde de görülmektedir. "Ebû Leheb ölmedi Yâ Muhammed! Ebû Cehil kıtalar dolaşıyor." diyen Arif Nihat Asya, İslâm toplumlarının cahiliyeyi bâtılı temsil eden bir ideoloji olarak gördüklerini tasvir etmektedir. İsmet Özel de *Üç Mesele* isimli eserinde İslâm öncesi Arap toplumunun Lât, Menât ve Uzza idollerinin açık biçimde bir putperestliği ifade ederken zamanımızda hayatın içine gizlice sinen bir putperestlik olduğuna dikkat çekmektedir. Hatta ona göre cahiliye putlarına karşı mücadele etmek çok daha kolaydır. Çünkü varlıkları son derece bârizdir.²³ Dolayısıyla cahiliye, evrimsel biçimde açık veya kapalı tonlu renklerle hayatın belirli sahalarında varlığını sürdürmektedir. Resûl-i Ekrem, İslâm öncesi Arap toplumunun yanlış anlayışlarının devam edebileceğine şöyle işaret etmiştir:

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 166.

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk ve silatu târîh et-Taberî* (Beirut: Dâru't-Turâs, 1967), 1/232.

¹⁹ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâḡa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 108.

²⁰ Müslim, "İmâre", 56.

²¹ Adnan Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 16.

²² Ramazan Yıldırım, "Çağdaş İslami Hareketlerde Cahiliye Kavramının Sosyopolitik-İtikadi Bağlamı", *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 122-130.

²³ İsmet Özel, *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma* (İstanbul: Tiyo, 2013), 34, 35.

“Cahiliye âdetlerinden ümmetimde kolayca terk edilemeyecek dört şey kalmıştır. Bunlar; soyluluk ile iftihar etme, başkalarının soylarını zemmetme, yıldızlar ile yağmur talebinde bulunma ve sesli biçimde ölümler için yasta bulunmaktır.”²⁴

Zikri geçen hadisten de anlaşılacağı üzere cahiliye, inanç ve ahlak bakımından sapkın bir toplumun cehalet içerikli geleneklerini ve sahip olduğu olumsuz değerleri ifade eden kavramdır. Buna mukabil İslâm öncesinde Arapların bazı müspet kıymet ölçütlerine ve güzel geleneklere sahip olduğu bilinir. Örneğin yılın dört ayının (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb) haram sayılarak o zaman diliminde savaştan uzak durulması, aksi durumların ficâr/büyük günah kabul edilmesi, modern döneme örneklik teşkil edebilecek bir uygulamadır. Ayrıca Araplar, İslâm'ın da mü'minleri teşvik ettiği cömertlik, misafirperverlik, akrabalık bağını koruma, sözünde durma vb. olumlu geleneklere sahiptir. Zikri geçen değer yargılarını benimseyen kişilerin sayısı az değildir. Resûl-i Ekrem (s) cahiliyedeki insanların hepsini aynı çizgide kabul etmememiz gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “İnsanlar gümüş ve altın gibidirler. Cahiliye zamanında hayırlı olan kimseler, İslâmî dönemde de hayırlıdır.”²⁵

1.1. Kabile

Cahiliye dönemi Arap toplumu kan bağına esas alan bir sosyal nizama sahipti. İnsanlar, “Kişi eğer kardeşinse haksız da olsa yardım et.” prensibi çerçevesinde hareket ediyorlardı. Bir şahıs kabilesinin güvencesinden çıktığı takdirde toplum içerisinde var olamazdı. Bununla birlikte kabileler arasındaki çıkar çatışmaları ve kavgalar da sıkça görülürdü.²⁶ İnsanlar kan bağına yönelik aidiyetleriyle övünür, diğerlerini küçük görürdü.²⁷ Her kabile nesep ve güç bakımından kendini üstün sayardı. Kureyş'in kendisine ahmesilik²⁸ statüsü vererek dokunulmaz ilan edip diğer kabilelerden ayrıcalıklı hale gelmesi ve onları hill²⁹ ehli olarak kabulü³⁰ bunun örneğidir. Bir kabileye mensubiyet, dışarıdan gelecek tehditlere karşı kalkan niteliğindedir.³¹

Hakların teslim edilmesi ancak güçlü bir himaye ile mümkündür. Söz konusu nedenden dolayı nübüvvet gelmeden evvel Mekke'de himayesiz kalan Yemenli bir tâcirin Ebû Kubeys'e çıkararak zulmü haykırması sonrasında erdemli kişiler toplanarak “mazlumların örgütlü himayesi”³² için Hilfu'l-fudûl'ü tesis etmişlerdir.³³ İslâm'ın Mekke döneminde himayesiz kalan köleler ve zayıflar

²⁴ Müslim, “Cenâiz”, 29

²⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 2

²⁶ Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, 28-32.

²⁷ Hucurât 49/11.

²⁸ “Câhiliye devrinde dinî-iktisadî imtiyazlara sahip olan Kureyş ve müttefikleri hakkında kullanılan bir tabir.” Recep Uslu, “Hums”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/364.

²⁹ “Mekke ve Medine haremlemlerinin dışında kalan bölge için kullanılan fıkıh terimi.” Salim Ögüt, “Hil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/526.

³⁰ Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyeri İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Muştafâ es-Sakka vd. (Mısır: Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Halebi, 1955), 1/199.

³¹ Halit Çil, “Risâlet Öncesi ve Sonrası Hz. Muhammed'in Hayatında Himaye Kavramının Sorun Çözücü İzdüşümleri”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 287.

³² Çil, “Risâlet Öncesi ve Sonrası Hz. Muhammed'in Hayatında Himaye Kavramının Sorun Çözücü İzdüşümleri”, 288.

³³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/133, 134.

çeşitli işkencelere maruz bırakılmışlar ve hatta Sümeyye ve Yasir gibi bazı isimler öldürülmüşlerdir. Zikri geçen zamanda Hz. Peygamber'i de amcası Ebû Tâlib himaye etmiştir. O, Tâif dönüşünde Mut'im b. Adî'nin himayesi ile Mekke'ye girmek mecburiyetinde kalmıştır. Hz. Ebû Bekir de Habeşistan hicretinden vazgeçip Mekke'ye dönerken İbn Düğunne'nin hâmilîğine ihtiyaç duymuştur.³⁴ Dolayısıyla Mekke'deki himayenin son derece sert ve acımasız ortamda ihtiyaç duyanlar için rahatlatıcı bir sosyal organizasyon olduğu söylenebilir. Bu realite aynı zamanda zayıf, kimsesiz ve düşkün birinin oldukça kötü şartlarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bahsi geçen durum, yetimlerin mallarının haksız biçimde yenmesi³⁵ ve servet dağılımındaki adaletsizliği de beraberinde getiren bir olgudur. Sa'y sonrasında hacıların tıraş ettikleri saçlarını unla karıştırıp atmasından sonra fakirlerin unu yerden toplamak için canhıraş biçimde hücum etmesi,³⁶ zengin ile fakir arasındaki uçurumun en güzel örneklerindendir. Gelir dağılımındaki bu adaletsizlik, o dönemin değil tüm zamanların problemi olmuştur. İslâm, haksız zenginleşmeye engel olarak servetin adil dağılımını sağlamak istemiştir.

Arapları bir araya getirebilecek bir lider ve devlet otoritesinin bulunmaması kabileciliği bir farklılık bilinci olarak ön plana çıkarmıştır. Böylece fert ve kabilenin güvenliğini tehdit edebilecek unsurlar engellenmeye çalışılmıştır. Mekke döneminde güçlü bir merkezî otoritenin mevcut olmaması kabileler arasındaki kan davalarının devamına zemin hazırlamıştır. Hz. Peygamber, Medine döneminde anlaşmazlıkların çözümünde yetkili merci olarak kan davalarına götüren ihtilafları çözmüştür.³⁷

Hz. Peygamber, Müslümanlar arasındaki neseple iftihar etmeye ve kabile taassubuna mani olmaya çalışmıştır. Müreysi' Gazvesi'nin dönüşünde Ensar ve Muhacir arasında çıkan sürtüşme³⁸ İslâm öncesi kabilecilik anlayışının silinmesinin ne denli zor olduğuna işaret etmektedir. Veda Hutbesi'nde de hiçbir kavmin diğerinden üstün olmadığı önemle vurgulanmıştır. Herhangi bir kabileye mensup olmayan kişilerin ümmete dâhil edilmesi ve onlara çeşitli dinî, siyasî ve askerî görevler verilmesi kabileciliğin beraberinde getirdiği "öteki" algısını zayıflatmıştır.

Hz. Peygamber (s), himayenin kabile ve menfaat temelinden kaldırılıp diğerkâmlık çerçevesinde zayıfların ve dezavantajlı grupların haklarının korunması şeklinde olmasına özen göstermiştir. İşkenceye maruz kalan kölelerin satın alınmasını sağlamış; kabilelerine karşı korumasız kalan Müslümanların Habeşistan'a gitmesine zemin hazırlamıştır. Ancak himaye sistemi sonraki süreçte Resûlullah'ın (s) arzuladığı biçimde gerçekleşmemiştir. Eskiye dönüş olmuştur. Nitekim bu durum, ridde hadiseleri ve fitne olarak adlandırılan zaman dilimlerinde güçlü biçimde tekrar ortaya çıkacaktır. Hatta Emevîler zamanında kuzeyli-güneyli çatışması toplumsal hafızanın ne kadar canlı olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu, sonrasında Arap-Mevâlî çekişmesi olarak farklı bir boyut kazanacaktır. Çünkü mevâlînin Ömer b. Abdülaziz zamanına kadar

³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/372.

³⁵ Nisâ 4/10.

³⁶ İbn el-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 46.

³⁷ Hacı Mehmet Altuntaş, *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası* (İstanbul: Kuramer, 2021), 233-236.

³⁸ Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Aḥmed es-Süheyli, *er-Ravḍu'l-ünf fî şerḥi's-sîreti'n-nebeviyye* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 4/14.

cizye vermeye devam etmesi ve siyasetten tecrit edilmesi karşı bir tepkinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Şuûbiye olarak bilinen bu muhalif duruş, özellikle Emîn-Me'mûn arasındaki mücadeleyle birlikte iktidarı belirleyen başat siyasî etmenlerden biri halini alacaktır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in vefatından sonra kabilecilik anlayışı cahiliyenin lehine doğru değişmeye başlamıştır. Bu durum inişli çıkışlı biçimde zamanımıza kadar varlığını sürdürmüştür.³⁹ Kabileler arasında gerçekleşen üstünlük mücadeleleri, uluslararası çatışmalar şeklinde amansız biçimde sürmektedir. Kabile asabiyetiyle iç içe geçen himâye, Ortaçağ'da olduğu gibi acımasız biçimde varlığını sürdürmektedir. Özellikle sömürgeci ve işgalci hedeflerle zayıf milletleri ezmek isteyen bazı devletler, kabileciliğin makro düzeyde karşılığı olan kavmiyetçilik fikriyle uluslararası himaye ittifakları kurarak binlerce insanı konvansiyonel silahlarla öldürmektedir. Diğer yandan bazı bilginler, şairler ve öncüler meşru fikirlerini güven içerisinde serdedebilmek için bir hâmiye ihtiyaç duymaktadır. Tüm bunlara ek olarak modern dönemde sıradan insanın dahi gündelik işlerini halletmek için tanıdık arayışı içerisine girdiği bir gerçektir. Kuşkusuz bu durum, toplumdaki güven duygusunun eksikliğini gösterir. İman ise Allah'la kurulan güven münasebetidir. Yaratıcıyla tesis edilen itimat ilişkisinin sosyal hayata yansması İslâm'ın emirlerindedir. Aksi durum, cahiliyeyi hatırlatmaktadır.

1.2. Kadın

Kur'an'da zemmedilen cahiliye adetlerinden bir diğeri de kızların ötekileştirilmesi⁴⁰ ve onların yaşama haklarının gasp edilmesidir.⁴¹ Bu, cahiliyede olduğu gibi İslâm'dan sonra da tam olarak aşılabilmiş bir durum değildir. Pek çok toplumda özellikle erkek çocuğa sahip olmak, bir baba için övünç vesilesi olmuştur. Buna mukabil açlık korkusu ve namusunu koruma düşüncesiyle cahiliye Arapları çocuklarını öldürürken⁴² bu durum, günümüzde kürtaj ve töre cinayeti olarak varlığını sürdürmektedir.

Araplar, Allah'ın kızları kabul ettikleri Lât, Uzzâ ve Menât isimli putlara özel önem verirlerdi. Yunan panteonunda da görülen Tanrı'nın antropomorfik biçimde tasvir edilmesi anlayışı Kur'an'ın sapma olarak değerlendirdiği bir durumdur. Bununla birlikte Arapların cinsiyet olarak kadınlığı hakir gördükleri⁴³ düşünüldüğünde Allah'a kızlar isnat etmeleri tutarsız ve Tanrı'yı aşağılayıcı bir tutumdur.⁴⁴ Aynı husus, Allah'ın kızları saydıkları melekler⁴⁵ için de geçerlidir.

İslâm öncesi Arabistan'da kadının statüsü son derece düşüktü. Hatta hanımlar, erkeğin mülkiyetinde kabul ediliyorlardı. Bahsi geçen nedenden ötürü babadan miras kaldığı düşünülen üvey anne ile rızası dışında evlilik gerçekleştirilirdi.⁴⁶ Kur'an, buna 'çirkin iş' anlamında *makt* adını

³⁹ Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, 26, 27.

⁴⁰ Nahl 16/58.

⁴¹ Tekvir 81/8-9.

⁴² İsrâ 17/31.

⁴³ Şemsettin Günaltay, "İslamdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekiller", *Bellekten* 15/60 (1951), 693.

⁴⁴ Necm 53/19-22.

⁴⁵ İsrâ 17/40.

⁴⁶ es-Süheylî, *er-Ravdu'l-ünf fi şerhi's-sîreti'n-nebevîyye*, 1/379, 380.

vermiştir.⁴⁷ Aynı şekilde kocası vefat eden kadın, miras kabul edildiği için eşinin ailesi tarafından istemediği kimselerle evlendirilebilirdi. Kur'an kadınlara zorla mirasçı olmayı bu nedenden dolayı⁴⁸ yasaklamış⁴⁹ ve onlara pek çok haklar vermiştir. Önce cahiliyeden İslâm'a sonra ise İslâm toplumunda kadının konumunun değişimi hususunda Demircan'ın şu tespitleri dikkat çekicidir:

"İslâm'ın kadına verdiği değer, başlı başına bir devrimdir. Sorumluluk açısından din, hem kadını hem erkeği aynı şekilde muhatap almıştır. Hz. Peygamber döneminde kadın, hayatın içinde aktif olarak bulunmaktaydı. Ancak daha sonraki zamanlar da kadınların sosyal hayatın dışına itildiği bir süreç yaşanmıştır. Hz. Peygamber döneminde kadınlar mescitte ibadet edip birçok etkinliğe katılabiliyorlardı. Hatta çocuklarının bakımıyla ilgilendikleri için Hz. Peygamber'den yeterince yararlanamadıklarını söyleyerek Resûlullah'tan kendilerine nasihat etmesi için bir gün tahsis etmesini isteyecek kadar hayatın içindeydiler."⁵⁰

Zina, hür kadınlar için ayıp görülse⁵¹ de sık karşılaşılan bir durumdu. Erkeğin evlilik dışı ilişkide bulunması hususunda toplum içerisinde imtiyazı söz konusuydu. Onların zina yapması adeta övünç vesilesi kabul edilir, utanç duyulmazdı. Kur'an, bu yanlış algıyı "*Mümin erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Bu onlar için daha arındırıcıdır. Allah onların bütün yaptıklarından haberdardır.*" (Nur 24/30) âyetiyle reddetmiştir. Kadınların iffetinin belli belirsiz şekilde dedikodu mevzusu yapılmasını yasaklamıştır.⁵²

İslâm öncesi Arap toplumunda himaye sistemi hâkimdi. Bu durum, özellikle kadınların nikâh yoluyla erkeğin himayesine girmeden toplum içerisinde ayakta durmasını güç hale getiriyordu.⁵³ Esasında kadınların himayeye muhtaç olması, Ortaçağ boyunca devam etmiştir. Ancak Hz. Peygamber kadınları ötekileştirme şeklindeki himayenin karşısında olmuştur. Hanımları Allah'ın emaneti olarak tavsif ederek⁵⁴ onların toplumsal konumlarını yükseltmek istemiştir. Hatta bir kadının Hîre'den Mekke'ye tek başına güvenli biçimde seyahat etmesi idealini Müslümanlara sunmuştur.⁵⁵ İslâm, mevcut örfteki kızların mal gibi görülerek başlık parasıyla satılmasını yasaklamıştır. Ancak söz konusu olumsuz algının farklı toplumlarda devam edegeldiği inkâr edilemez.

İslâm öncesi Arap toplumunda güçsüz kadınların anne veya babalarının mirasından pay almalarına izin verilmiyordu.⁵⁶ Katı bir ataerkil hiyerarşi söz konusuydu. Şüphesiz bu uygulamalar, cahiliye hukukunun zayıfı korumayıp güçlüleri memnun etmeye matuf prensiplere sahip olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Söz konusu miras ahkâmı hikmetten de son derece uzaktır. Verasete yönelik bu haksız yaklaşım, Arap toplumuyla sınırlı değildir. Örneğin Yahudilikte eş, kız

⁴⁷ Nisâ 4/22.

⁴⁸ Taberî, *Tefsîr*, 6/522.

⁴⁹ Nisâ 4/19.

⁵⁰ Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, 58.

⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410), 8/189.

⁵² Nur 24/4.

⁵³ Adnan Demircan, *Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 128.

⁵⁴ Müslim, "Hac", 148.

⁵⁵ Buhârî, "Menâkıb", 25.

⁵⁶ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiki gawâmiḳi't-tenzîl* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/476.

çocuk ve annenin mirastan pay alması son derece sınırlıdır. Eski Hindistan'da baba öldüğünde mirastan kızlara pay verilmezdi. Antik Yunan'da da kızlar erkek akraba olmaması durumunda ancak miras alabiliyorlardı.⁵⁷ İslâm ise kadınlara mirastan pay vermekle birlikte evin geçim mesuliyetini erkeğe yükleyerek haklar ve sorumluluklar arasındaki dengenin sağlanmasına özen göstermiştir. Buna mukabil bazı Müslüman toplumlar içerisinde kadınların miras almasına mani olan anlayışlar her dönem mevcudiyetini sürdürdüğü gibi zaman zaman kadınlara haksız sorumluluklar yüklenmiştir. Dolayısıyla hak-sorumluluk dengesi kadınların aleyhine doğru bozulmuştur.⁵⁸ Buna ek olarak Kur'an, Tevrat'tan⁵⁹ farklı olarak Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten çıkmasındaki sorumluluğu sadece kadına yüklememektedir.⁶⁰ Dolayısıyla kadınlar erkeklerin başına gelen kötü hadiseleri tetikleyen muharrik unsur değildir. Tüm bunlara ek olarak cahiliye döneminde kadınlara uygulanan şiddetin Hz. Peygamber tarafından yasaklansa da örfün içerisine sinmiş biçimde varlığını sürdürdüğü bir gerçektir.⁶¹

1.3. Köle

Kölelik, İslâm öncesi diğer toplumlarda olduğu gibi Araplarda da meşru kabul edilen bir sosyal statüdür. Dolayısıyla köleliği salt biçimde Araplarla özdeşleştirmek doğru değildir. Söz konusu bakış açısı daha da ileri giderek bu sosyal statünün varlık nedeninin İslâm dini olduğu yanılığına neden olmaktadır. Esasında kölelik sistemi eski dünya ekonomisinin temelini oluşturan başat aktörlerden biridir. Ticaretin önemli kısmı köle alım-satımı etrafında dönmekteydi.⁶² İşçilerin azımsanmayacak bölümü köleleştirilmiş insanlardan müteşekkildi. Örneğin Roma'da ziraat "tamamen köle emeğine dayalıydı."⁶³

Köleliğin durumu bakımından toplumlar köleci ve köleli olmak üzere ikiye ayrılabilir. Köleci toplumlara Antik Yunan⁶⁴ ve Roma İmparatorluğu⁶⁵ ile birlikte İslâm öncesi Arap toplumu örnek olarak verilebilir. Bu anlamda İslâm'la birlikte köleci toplumdan köleli topluma geçiş yaşanmıştır.

⁵⁷ İbrahim Yılmaz, "İslâm Hukukunda Kız Çocuğunun Miras Hakkı ve Cahiliye Döneminde Kız Çocuğunu Mirastan Mahrum Etmenin Günümüz İslâm Ülkelerindeki İz Düşümü", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 262, 263, 272.

⁵⁸ Bununla bağlantılı olarak tefrit derecesinde bir reaksiyon olarak feminist anlayışın ortaya çıktığı da söylenebilir.

⁵⁹ "Adem, "Yanıma koyduğün kadın ağacın meyvesini bana verdi, ben de yedim" diye yanıtladı." Yaratılış: 3/12.

⁶⁰ "Şeytan oradan onların ayağını kaydırdı da buldukları yerden onları çıkardı. Biz de "Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için yeryüzünde kalacak bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır" dedik." Bakara 2/36.

⁶¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Feyza Betül Köse, "Cahiliye'den İslâm'a Kadına Yönelik Şiddet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 18/1 (30 Haziran 2018), 73-94.

⁶² Antik Yunan toplumunda kentnin meydanında köle pazarları kurulurdu. Buralarda sergilenen kölelerin fiziksel özellikleri, karakterleri ve yetenekleri hakkında bilgi veren levhalar bulunurdu. Bu etiketlerde câriyelerin doğurganlık durumları hakkında dahi malumat yer alırdı. Ahmet Gözlü - Defne Yılmazcan, "Antik Yunan'da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2017), 123-124.

⁶³ Enver Günay, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri", *International Journal of Academic Value Studies* 1/1 (2015), 54.

⁶⁴ Güven Bakirezer, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63/1 (2008), 21.

⁶⁵ Talat Koçak, "Roma Hukukunda Kölelikle İlgili Kanunlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 84.

Cahiliye zamanında insanlar, savaşta esir düşme ve borç sebebiyle hürriyetinden yoksun kalabiliyordu. Buna ek olarak sahibinin yanında herhangi bir hakka sahip değildi. Arap örfüne göre mal statüsünde olduğu için sahibi tarafından istenilen şekilde istihdam edilebilir⁶⁶ ve hatta öldürülebilirdi. Ebû Cehil tarafından Mekke’de Müslüman olduğu için işkence edilip şehit edilen Sümeyye⁶⁷ bunun örneğidir. Ümeyye b. Halef, Bilâl-i Habeşî’ye işkence ederken Müslümanlar onu satın almak⁶⁸ dışında başka çare bulamamışlardı. Bununla birlikte köle ticareti Mekkeliler için önemli geçim kaynaklarındandı. Abdullah b. Cüd’ân, Mekke’nin köle tâciri olarak büyük servet elde etmişti.⁶⁹

Hürriyetini yitirmiş kimselerin, sahipleri tarafından istismar edilmeleri yaygın görülen bir durumdu. Bu nedenle Kur’an, câriyelerin sahipleri tarafından fuhşa icbar edilmesini yasaklamıştır.⁷⁰ Mekke müşriklerinin özellikle siyahî esirlere bakışları son derece kötüydü. Mekke’nin fethinden sonra Bilâl-i Habeşî’nin Kâbe’nin üzerine çıkarak ezan okuduğunu gören Ebû Cehil’in kızı Cüveyriye’nin “Babam iyi ki öldü de Bilâl’in anırdığını görmedi!”⁷¹ demesi onlara Mekke eşrafının bakış açısını yansıtmaya bakımından dikkat çekicidir. Mekkeliler, Hz. Peygamber’in etrafındaki zayıf ve kölelerin dağılması durumunda yanına gelebileceklerini ifade etmişlerdi.⁷² Güçlünün haklı olduğu bir toplum düzeninde hür olmayan kimselere değer verilmesi söz konusu değildir.

Hz. Peygamber’in risâleti sonrasında toplumun her tabakasından olduğu gibi köleler arasından da İslâm’a girenler olmuştu. Onlardan ilk Müslüman olan Resûlullah’ın zilyesinde bulunan Zeyd b. Hârise’dir. Tabiatı itibarıyla hilm sahibi olan Hz. Muhammed (s), ona son derece iyi davranmıştır. Hatta ailesi Zeyd’in yanına gelip azat ederek beraberlerinde götürmek istemişse de o, Hz. Peygamber’e duyduğu sevgiden dolayı teklifi reddetmiştir.⁷³ Resûl-i Ekrem’in, “Onlara yediğinizden yedin; giydiğinizden giydirin.”⁷⁴ emri köleliğe bakışını göstermesi bakımından mühimdir.

Kur’an, en güzel biçimde yaratılan⁷⁵ insanı yeryüzünün halifesi olarak tavsif etmektedir.⁷⁶ Bununla birlikte Allah’a yapılan kulluk dinî değerler skalası içerisinde üst konuma sahiptir.⁷⁷ Hür ve köle farkı olmaksızın insanlar, tarağın dişleri gibi eşittirler. Bununla birlikte dünyadaki hâkim paradigma, köleliğin toplumsal bir gerçek olarak kabulünü zorunlu kılmaktaydı. Çünkü onların sundukları iş gücü, ekonomik ve toplumsal hayatın ayrılmaz parçasıydı. Köleler; piramitler vb. büyük anıtsal yapıların inşasında çalıştıkları gibi; çobanlık, marangozluk, demircilik ve çiftçilik

⁶⁶ Mehmet Âkif Aydın - Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/237.

⁶⁷ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü’l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâz ez-Zirikli (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996), 1/180.

⁶⁸ Belâzürî, *Ensâbü’l-eşrâf*, 1/211.

⁶⁹ Mustafa Fayda, “Abdullah b. Cüd’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/93.

⁷⁰ Nur 24/33.

⁷¹ Belâzürî, *Ensâbü’l-eşrâf*, 1/452.

⁷² Taberî, *Tefsîr*, 15/240.

⁷³ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ İbn Sa’d, *eş-Şabâkâtü’l-Kubrâ*, thk. Muhammed ‘Abdulkâdir ‘Aţâ (Beyrut: y.y., 1990), 3/30, 31.

⁷⁴ Buhârî, “İman”, 22.

⁷⁵ Tîn 95/4.

⁷⁶ Bakara 2/30.

⁷⁷ Yavuz Köktaş, “Taha Abdurrahman’ın Felsefesine Dair Bazı Mülâhazalar”, Köşe Yazısı, *Yeni Şafak* (2023).

başta olmak üzere hayatın hemen her sahasında yaygın işgücüydü. Özellikle kabileler arasındaki baskınlar ve savaşlar sırasında esirler alınarak köleleştirilmesi caydırıcılık ve mütekabiliyet açısından olayın değerlendirilmesi gerektiğini akla getirir. Bununla birlikte Kur'an her fırsatta kölelerin hürriyete yaklaşmalarını teşvik etmiştir. Örneğin Müslüman erkeğin putperest kadınla evli olmasındansa hür olmayan bir hanımla evlenmesinin daha hayırlı olduğu zikredilmiştir.⁷⁸ Yine İslâm hukukuna göre câriyeler, efendileriyle nikâh akdinde bulunabilir. Şayet evlenmeden sahipleriyle birliktelik yaşanır ve çocuk dünyaya getirirlerse *ümmüveled* statüsüne sahip olarak alınıp satılamaz.⁷⁹ Ayrıca zihâr yapan ve yemin bozan kimselerin keffâret olarak köle azat etmeleri dinin emridir.⁸⁰ İslâm'ın insana bakışı ve eşitlik prensibi göz önüne alındığında köleliği ekonomik ve toplumsal gerçek olarak kabullendiğini söyleyebiliriz. Nihaî hedef, insanın Allah dışındaki tüm bağılıklardan kurtarılarak özgürleştirilmesidir.⁸¹ Ancak kölelik, Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonraki süreçte Müslüman toplumlarda inişli-çıkışlı seyir izlemiştir. Özellikle Hz. Ömer'in yeni fethedilen yerlerdeki halkların köleleştirilerek topraklarının elinden alınmasına karşı çıkması⁸² dikkat çekicidir. Bu, onun köleliği istisnai bir durumdan genel statüye dönüşmesini istemediğini göstermektedir. Dolayısıyla köleli toplumdan cahiliyenin paralelinde köleci topluma geçişe mani olmuştur. Bununla ilintili olarak savaş sırasında esir edilen pek çok kimse de Medine'ye köle olarak gelmiştir. Söz konusu isimlerden biri Hz. Ömer'i şehit eden İranlı Ebû Lü'lüe'dir.

Emevîler zamanına gelindiğinde özellikle câriyelerin saray haremine dâhil edildiği görülür. Burada halifelerin câriyelerle birlikteliğinden çocuklar doğması neticesinde ümmüveled saray çevresinde yaygın statü haline gelmiştir. Bununla birlikte azat edilmiş köle manasına gelen mevâlî kavramı, kölelerin hürriyetine kavuşsa da Araplar gibi sosyal statüye sahip olamadığını gösterir. Özellikle mevâlî sözcüğünün gayr-i Arap Müslümanlar için de kullanılması ve Ömer b. Abdülaziz zamanına kadar kendilerinden cizye alınması,⁸³ kölelerin toplumsal statüsünün de istenen seviyede olmadığını işaretidir. Ayrıca bu durum, Arap olmayan unsurlara ikinci sınıf insan olarak bakıldığının göstergesidir.

Abbasî sarayında câriye ile evlilikler artmakla beraber özellikle Emîn'in annesinin Arap, Me'mûn'un annesinin ise mevâlî olması nedeniyle iktidarda Arap-Mevâlî çekişmesi baş gösterecektir. Toplumsal olarak Araplarda nesep geçişkenliğinde baba merkeze alınsa da annenin Araplığı üstünlük nedeniydi. Halife Mu'tasım döneminde Türklerin köle pazarlarından satın alınarak orduya devşirilmesi ve memlûk olarak istihdamı Abbasî Devleti'nde dönüm noktası kabul

⁷⁸ Bakara 2/221.

⁷⁹ Hamza Aktan, "İstîlâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/361.

⁸⁰ Mücâdele 58/3.

⁸¹ Hamza Aktan, "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'anî Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 79.

⁸² Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 57.

⁸³ İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002), 71.

edilir. Sonraki süreçte memlûk olan Türklerin siyasete doğrudan müdahale süreci başlayacaktır. Köle olarak saraya giren Türkler sultanlığa yükselmişlerdir.⁸⁴

İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren özellikle Irak'ın Sevâd adlı verimli arazilerinde siyahî köleler istihdam edilirdi. Hatta Emevîlere isyan eden Muhtâr es-Sekafi, onların hürriyetlerine kavuşmasını vadetmişti. Onlar birkaç kez de tesiri düşük isyan hareketlerinde bulunmuşlardı. Ancak Abbasîler zamanında beş yüz bin siyahî kölenin iştirak ettiği 255-269/869-883 yılları arasında on dört yıl süren büyük bir isyan meydana gelmiştir. Bu harekete liderlik yapan İran asıllı Ali b. Muhammed, Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia etmiştir. Özellikle Basra'da bataklık haline gelen tuzlu alanları ıslah etmek için ağır işlerde çalışan siyahî köleler, Ali'nin daha iyi ve adil bir yaşam vaadinin peşinden gitmişlerdir. Ayrıca Ali'nin hilafete hak hususunda Kureyş'in dışına çıkarak zencilerin de bu konuda hak sahibi olduğuna yönelik fikirleri, eşitlik arayışı içerisinde olan insanları etkilemişti. Hareket bölgede yaşayanlar için ciddi sorun haline gelmiş ve Basra'nın yağmalanmasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nde saray ve zenginler tarafından istihdam edilen kölelerin sosyal konumu Batı'dan daha iyiydi. Osmanlı toplumunda İslâm hukuku mûcibince sorumluluk-hak dengesi içerisinde değerlendirilen köleler, giyim kuşamda serbestlik ve işlenen suçların cezalandırılmasında hürlere göre avantajlı haklara sahipti. Bununla birlikte aynı zaman diliminde Avrupa ve Amerika'da çok daha sert bir kölelik hukuku geçerliydi. Afrika'dan gemilere doldurularak getirilen siyahîler son derece ağır işlerde ve şartlarda yaşamak durumunda kalıyorlardı. Pamuk tarlalarında istihdam edilen kölelerin, sahipleri tarafından beden bütünlüklerine zarar verilmeleri sık görülen durumdu. XX. yüzyılda dahi Fransa'da insanât bahçelerinin kurulması, cahiliyeyi aratan bir durumdur.

SONUÇ

Her ne kadar coğrafya ve zaman değişse de dünün yaşanmışlıklarını anlamak için bugüne bakmak gerekir. Taraflar, isimler, mekânlar ve zamanlar farklı olsa da insan aynı insandır. Kur'an'ın ifadesiyle aceleci, zalim ve zayıf, Hz. Peygamber'in tanımlamasıyla açgözlüdür. İhtiyaçları ve gündelik yaşantısındaki sıradan eylemleri de benzer özelliklere sahiptir. Örneğin ilkçağlardan itibaren anneler bebeklerine ninni söylemişler ve altlarını değiştirmişlerdir. Zamanımıza gelince ninni söylemenin yerini telefonda bebek ezgileri dinletmek almış; altını değiştirmenin şekli ise hazır beze evrilmiştir. Ancak bebeklerin annelerine olan ihtiyaçlarında değişim olmamıştır. Buna paralel olarak haberleşmenin süreç içerisinde evrimsel bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Beşeriyet, önce bağırarak haberleşmeye çalışırken sonrasında ulak, duman, güvercin, posta teşkilatı, telgraf, telefon ve interneti gelişimsel biçimde birer vasıta olarak kullanmıştır. Aynı şeyi tarihi hadiseler için de söyleyebiliriz. Kur'an'ın önemli kısmının kıssalardan oluşması, zaman ve zemin değişmekle beraber geçmiş olayların şekil değiştiren döngüsellğe sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Geçmiş kavimlerin tarihsel serüveninin Kur'an'ın muhatap aldığı kitleye ibret kabîlinden sunulduğu görülür. Müfessirlerin sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında âyetleri anlamaya çalışması, geçmişi bugünden ayırmak istememe gayretinin neticesidir. İsrâiloğulları başta olmak

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 211-230.

⁸⁵ Mustafa Demirci, "Zenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/249, 250.

üzere eski kavimlerin tevhide ve ahlaka aykırı eylemleri ve zaman içerisinde yaşadıkları savrulmalara dikkat çekilmesi, aynı süreçlerin yaşanabilme olasılığını dolayısıyla da döngüsellığı ifade eder. Bu anlamıyla tarihsel sahnelerin iktibası şeklinde olmasa da dinî ve ahlakî sapmaların hayatın belirli alanlarında açık veya kapalı tonlarda hep varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Sahabenin nifaka düşmekten endişe ettiğine yönelik rivayetler, söz konusu geçişkenliğe işaret eder. Yani itikadî ve ahlakî yanlışlar siyah tonlarda olmasa da gri ve beyaza yakın renklerde her toplumun belirli bir kısmında vardır.

Yukarıda zikredilen fikirlerin benzerlerini cahiliye için de söyleyebiliriz. Bu anlamıyla cahiliye maddî bilgi ve terakkiden yoksun geçmişte kalan ve bir daha geri gelmeyecek zaman dilimi değildir. Bu kaniya örnekleme olarak aldığımız kabile, kadın ve köle imgelerinden tümevarım yaparak ulaşabiliriz.

Kabilecilik ve asabiyet cahiliye döneminin ana karakterini oluşturan toplumsal tesanüdün ötesinde kan bağına dayalı acımasız bir himâye ittifakı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra inişli çıkışlı biçimde açık veya kapalı tonlarda hep varlığını sürdürmüştür. Süreç içerisinde koyu tonlu biçimde kabileden ulusa geçmek suretiyle şekil değiştiren bir hal almıştır. Birleşmiş Milletler'deki beş daimî üyenin himâye imtiyazına sahip olması ve bu sayede işlenen insanlık suçlarına ceza verilememesi bunun örneğidir. Aynı şekilde gündelik hayatın belirli kısımlarında meşru haklar için belirli güç odaklarına sırt yaslama ihtiyacının görülmesi sebebiyle, kabilecilik anlayışının asabiyetten sebep ve çıkarlara endekslenme şeklini aldığı söylenebilir.

İslâm, kadının sosyal konumunu yükseltmek istese de özellikle sonraki süreçte belirli toplum ve yörelerde cahiliyenin lehine bir durumla karşı karşıya kalınmıştır. Cinsiyeti sebebiyle aile tarafından istenmeme, hor görülme, miras haklarının gasp edilmesi vb. olumsuz durumlar maalesef cahiliyeyi hatırlatan biçimde yaşanmış ve yaşanmaktadır.

Cahiliye Arapları, Roma ve Eski Yunan medeniyetleri gibi köleci bir toplumdur. Hz. Peygamber zamanında köleci toplumdan köleli topluma geçiş yaşanmış ve bir ideal olarak kölesiz toplum hedeflenmiştir. Ancak gerek Emevîlerin mevâlî anlayışı gerekse Abbasîler zamanında siyahî kölelerin ağır işlerde çalıştırılması kısmen ve muvakkaten de olsa köleci anlayışın hortlamaya meyilli olduğuna işaret etmektedir. Bu hususta Batı'nın durumu İslâm dünyasıyla mukayese edilemeyecek biçimde kötüdür. Özellikle Afrika'dan gemilerle insan getirmek suretiyle köleli değil köleci bir yaklaşım içerisinde olmuşlardır. Abraham Lincoln tarafından köleliğin kaldırılmasıyla vahşî köleciliğin yerini fabrikalarda kendi isteğiyle ağır şartlarda çalışan insanlar almıştır. İnsanlık köleliği kaldırmış gibi görünse de bu sosyal statü şekil değiştirmiştir. Başlangıçta modern iktidarın gözlemediği panoptikon yaklaşım dijitalleşmenin etkisiyle evrilerek herkesin birbirini gönüllü biçimde gözaltında ve kontrol altında tuttuğu fikir ve yaşama biçimi hürriyetinin baskılandığı bir yapıya evrilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aktan, Hamza. "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'anî Yaklaşım". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 59-79.
- Aktan, Hamza. "İstîlâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Altıntaş, Ramazan. "Seyyid Kutub'un Câhiliye Anlayışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 9/3 (31 Aralık 2009), 75-84.
- Altıntaş, Hacı Mehmet. *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası*. İstanbul: Kuramer, 2021.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002), 69-88.
- Aydın, Mehmet Âkif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/237-246. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Ensâbü'l-eshrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâz ez-Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Bilgin, Vejdi. "Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 123-142.
- Çavuş, Levent. "Kavramsal ve Tarihsel Açından 'Cahiliye'". *MİLEL VE NİHAL İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 13/1 (12 Ağustos 2016), 44.
- Çil, Halit. "Risâlet Öncesi ve Sonrası Hz. Muhammed'in Hayatında Himaye Kavramının Sorun Çözücü İzdüşümleri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 283-308.
- Demircan, Adnan. *Cahiliyeden İslam'a Kadın ve Aile*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demircan, Adnan. *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Demircan, Adnan. *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*. İstanbul: Kuramer, 2020.
- Demirci, Mustafa. "Zenc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ebû Yusuf. *Kitabu'l-Haraç*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Ebû'l-Kâsım el-Cevherî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Muḥammed el-Gâfikî el-Cevherî el-Mâlikî. *Müsnedü'l-Muvaṭṭa'*. thk. Luṭfi b. Muḥammed es-Şağîr - Ṭâhâ b. 'Alî Bû Sureyḥ. Beyrut: y.y., 1997.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Cüd'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gözlü, Ahmet - Yılmazcan, Defne. "Antik Yunan'da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2017), 117-136.
- Günaltay, Şemsettin. "İslamdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türü Nikâh Şekiller". *Bellekten* 15/60 (1951), 691-708.
- Günay, Enver. "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri". *International Journal of Academic Value Studies* 1/1 (2015), 46-64.
- Güven, Bakirezer. "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63/1 (2008), 18-54.
- İbn el-Kelbî. *Putlar Kitabı*. çev. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2007.
- İbn Hişâm, Ebû Muḥammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Ḥimyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Muṣṭafâ es-Saqqâ vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Muṣṭafâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, 1955.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî. *et-Ṭabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

- Koçak, Talat. "Roma Hukukunda Kölelikle İlgili Kanunlar Üzerine Bir Değerlendirme". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 82-94.
- Kotan, Şevket. "Kelam: İslâmî Teolojinin İnşası". *Tezkire* 31-32 (2003), 80-88.
- Köktaş, Yavuz. "Taha Abdurrahman'ın Felsefesine Dair Bazı Mülâhazalar". Köşe Yazısı. *Yeni Şafak*. 18 Haziran 2023. Erişim 21 Mart 2024. <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/taha-abdurrahmanin-felsefesine-dair-bazi-mulahazalar-i-4539397>
- Köse, Feyza Betül. "Cahiliye'den İslâm'a Kadına Yönelik Şiddet". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 18/1 (30 Haziran 2018), 73-94.
- Köse, Feyza Betül (ed.). *II. Genç Akademisyenler Sempozyumu: Cahiliye Dönemi*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Kutub, Muhammed. *20. Asrın Cahiliyeti*. çev. Ali Yakub Cenkiler - Osman Öztürk. İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1967.
- Kutub, Seyyid. *Me'âlimü fi't-tarîk*. Beyrut: Dâru's-Şürûğ, 1979.
- Mevdudi, Ebu'l-Ala. *Cahiliye Bilinci*. İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2017.
- Öğüt, Salim. "Hil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/526-527. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Fatih - Durğun, Serpil. "İbn Haldun'un Tarihçilik Yöntemi". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43 (2023), 408-443.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 211-230.
- Özel, İsmet. *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma*. İstanbul: Tiyo, 18. Basım, 2013.
- Söylemez, Mahfuz. "İslam Tarih Usulü". *İslam Tarih Usulü ve Kaynakları*. ed. Mahfuz Söylemez. 1/11-139. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Aḥmed es-. *er-Ravḍu'l-ünf fi şerhi's-Sîreti'n-Nebevîyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk ve sîlatu Târîh et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Tatar, Burhanettin. "Cahiliye Kavramı Üzerine Felsefi Notlar". *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 29-42.
- Toshihiko, Izutsu. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- Uslu, Recep. "Hums". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldırım, Ramazan. "Çağdaş İslami Hareketlerde Cahiliye Kavramının Sosyopolitik-İtikadi Bağlamı". *Milel ve Nihal* 13/1 (12 Ağustos 2016), 111.
- Yılmaz, İbrahim. "İslâm Hukukunda Kız Çocuğunun Miras Hakkı ve Cahiliye Döneminde Kız Çocuğunu Mirastan Mahrum Etmenin Günümüz İslâm Ülkelerindeki İz Düşümü". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 261-297.
- Zemaḥşerî, Ebü'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf 'an ḥakâiki gavâmiḍi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zemaḥşerî, Ebü'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.